

ЛІТЕРАТУРА

ТА

ІСТОРІЯ

антропос-топос-тропос

*Мені вродило на думку
По нас, історію і дива
Величаві, старі, да і нові
У не доміє нею і бо
Своїм тою історію. Мені вродило
Твоїм забудукавсь. Сторію
Завдов свого Волки святи
А воля доля молодий
Свого був аби не
На твоя історію подал
У размові історію
Одних друзів історію виха! —
Сторію історію. — Все оді боги!
Одні боги історію нікого
Дури історію голо вкв! —
А самі історію мирне, вухе,
Ст се історію історію вухе
У історію історію,
У історію історію
Немо історію. О історію
Мій історію друзі історію
Історію історію історію
Історію історію історію*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ЛІТЕРАТУРА ТА ІСТОРІЯ: АНТРОПОС–ТОПОС–ТРОПОС

Монографія

За редакцією Михайла Гнатюка

Львів
ЛНУ ім. Івана Франка
2023

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Микола Ільницький (підрозділ 1.1), Ірина Терехова (підрозділ 1.2), Ольга Шостак (підрозділ 1.3), Людмила Тарнашинська (підрозділ 1.4), Уляна Федорів (підрозділ 1.5), Світлана Маценка (підрозділ 1.6), Василь Івашків (підрозділ 2.1), Михайло Гнатюк (підрозділ 2.2), Тимофій Гаврилів (підрозділ 2.3), Тетяна Ткаченко (підрозділ 2.4), Михайло Сокульський (підрозділ 2.5), Алла Татаренко (підрозділ 2.6), Юліана Лесняк (підрозділ 3.1), Микола Крупач (підрозділ 3.2), Володимир Працьовитий (підрозділ 3.3), Людмила Даниленко (підрозділ 3.4), Дмитро Решетніков (підрозділ 3.5), Тарас Лучук (підрозділ 3.6), Леся Генералюк (підрозділ 4.1), Мар'яна Челецька (підрозділ 4.2), Світлана Земляна (підрозділ 4.3), Валерій Корнійчук (підрозділ 4.4), Роман Крохмальний (підрозділ 4.5), Микола Легкий (підрозділ 4.6), Василь Будний (підрозділ 4.7), Алла Швець (підрозділ 5.1), Оксана Левицька (підрозділ 5.2), Мар'яна Гірняк (підрозділ 5.3), Олена Галета (підрозділ 5.4), Олена Бондарева (підрозділ 5.5), Володимир Микитюк (підрозділ 5.6)

Редакційна колегія:

Михайло ГНАТЮК (голова), Олена ГАЛЕТА, Мар'яна ГІРНЯК, Уляна ФЕДОРІВ

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. Ткаченко Анатолій Олександрович
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

д-р філол. наук, проф. Бунчук Борис Іванович
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

д-р філол. наук, проф. Романов Сергій Миколайович
(Волинський національний університет імені Лесі Українки)

Рекомендовано до друку Вченою Радою

Львівського національного університету імені Івана Франка

Протокол № 46/4 від 26 квітня 2023 року

Л 64 **Література та історія:** антропос–топос–тропос : монографія / [Микола Ільницький, Ірина Терехова, Олена Шостак та ін.] ; за ред. Михайла Гнатюка. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. – 426 с.
ISBN 978-617-10-0838-0.

Монографію «Література та історія: антропос–топос–тропос», що її підготувала кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, присвячено аналізу актуальних проблем сучасної гуманітаристики: взаємозв'язкам літератури та історії. У ній окреслено проблеми історичної пам'яті, травматичного досвіду та сучасне осмислення минулого в літературі та мистецтві. Розглянуто питання транзитних просторів літератури та пошуки національної ідентичності крізь призму колективного, особистого, національного. Окремі питання присвячено аналізу міжмистецьких просторів культури та їх реалізації. Дослідження базується на матеріалі найновіших досягнень сучасної науки про літературу.

Для філологів, істориків, усіх, хто цікавиться проблемами сучасної гуманітаристики.

УДК 82.09+94

ЗМІСТ

Вступне слово	5
РОЗДІЛ 1. Історична пам'ять, травматичний досвід та сучасне переосмислення минулого в літературі та мистецтві	9
1.1. Безсмертя як пам'ять поколінь (<i>Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ</i>)	9
1.2. Конфлікт між войовничою та інтелектуальною історією в романі П. Куліша «Михайло Чарнишенко» (<i>Ірина ТЕРЕХОВА</i>)	17
1.3. Національно-державницький аспект «еміграційного» тексту Івана Франка (<i>Ольга ШОСТАК</i>)	30
1.4. Посттравматична пам'ять Чорнобиля: система топосів у романі Теодозії Зарівної «Мовчання цезію» (<i>Людмила ТАРНАШИНСЬКА</i>)	43
1.5. Львів як місто/місце пам'яті в романі Вікторії Амеліної «Дім для Дома» (<i>Уляна ФЕДОРІВ</i>)	56
1.6. «Чи є глузд у всьому цьому безглузді»: тлумачення історії в сучасному німецькому історіографічному романі (на прикладі роману «Півтінь» Уве Тімма) (<i>Світлана МАЦЕНКА</i>)	66
РОЗДІЛ 2. Ландшафти пам'яті та пошуки власного я/ми	78
2.1. Образ дороги в художньому просторі романтичної прози Пантелеймона Куліша 1840-х років (<i>Василь ІВАШКІВ</i>)	78
2.2. До проблеми верифікації української урбаністичної прози: особливості урбаністичного тексту Львова кінця ХІХ–початку ХХ ст. (<i>Михайло ГНАТЮК</i>)	94
2.3. Поетика світанку в урбаністичних віршах Богдана-Ігоря Антонича (<i>Тимофій ГАВРИЛІВ</i>)	108
2.4. Автобіографічна трикстеріада в українській сміховій еміграційній прозі (<i>Тетяна ТКАЧЕНКО</i>)	128
2.5. Сучасна трансформація козацького міфу в романі Володимира Єшкілева «Унія» (<i>Михайло СОКУЛЬСЬКИЙ</i>)	136
2.6. Образ Загреба в романі Нади Гашич «Дев'ять життів пані Адели» (<i>Алла ТАТАРЕНКО</i>)	144
РОЗДІЛ 3. Транзитні простори літератури та пошуки національної ідентичності	157
3.1. Голос як текст (на матеріалі прози Миколи Хвильового) (<i>Юліана ЛЕСНЯК</i>)	157
3.2. «Літературна школа» Євгена Маланюка чи «Празька школа» та «вісниківство»? («Транзитні» модифікації термінологічного окреслення еміграційної літератури 1920–1930 років) (<i>МИКОЛА КРУПАЧ</i>)	166

3.3. Український світ у романі «Тигролови» Івана Багряного (<i>Володимир ПРАЦЬОВИТИЙ</i>)	176
3.4. Доживання радянської імперії: образ часу в романі Андрія Павловського «Імперія Корського» (<i>Людмила ДАНИЛЕНКО</i>)	189
3.5. Реконструкція трагічних подій білоруської історії у творчості Л. Рублевської (<i>Дмитро РЕШЕТНИКОВ</i>).....	196
3.6. «Слово дружби»: нереалізований літературний проект (<i>Тарас ЛУЧУК</i>)	208
РОЗДІЛ 4. Міжмистецькі простори культури: поетика та рецепція	216
4.1. Інтермедіальні конотації у поемі Святослава Гординського «Сім літ» (1939) (<i>Леся ГЕНЕРАЛЮК</i>).....	216
4.2. Інтермедіальні зв'язки у топосах–тропосах–антропосах «Української реконкісти» (<i>Мар'яна ЧЕЛЕЦЬКА</i>)	227
4.3. Принципи сюжетної та образної організації урбаністичного простору в романі Софії Андрухович «Фелікс Австрія»: текст і кінотекст (<i>Світлана ЗЕМЛЯНА</i>)	246
4.4. Невольничча поезія Тараса Шевченка крізь призму «золотої перетину» (<i>Валерій КОРНІЙЧУК</i>)	253
4.5. Ейдетична когерентність як джерело інформаційної естетики у поезіях Тараса Шевченка (<i>Роман КРОХМАЛЬНИЙ</i>)	269
4.6. Художня символіка повісти Івана Франка «Великий шум» (<i>Микола ЛЕГКИЙ</i>).....	281
4.7. На перетині монологу і нарації: вільне непряме мовлення у прозі Михайла Коцюбинського (<i>Василь БУДНИЙ</i>).....	289
РОЗДІЛ 5. Література як культурна біографія: особисте, колективне, національне	309
5.1. Людина і війна в новелістиці Василя Стефаника: антропологічні виміри (<i>Алла ШВЕЦЬ</i>)	309
5.2. Митець у вирі історії: українська біографічна проза про художників (<i>Оксана ЛЕВИЦЬКА</i>).....	321
5.3. Жанротворча функція образу митця в романі «Шрами на скалі» Романа Іваничука (<i>Мар'яна ГРНЯК</i>).....	332
5.4. Нова словесність: «Словник війни» Остапа Сливинського у перспективі літературної антропології (<i>Олена ГАЛЕТА</i>).....	352
5.5. Постаць Степана Бандери в сучасній українській драматургії у контексті гетеротопій нового українського бандеро-дискурсу (<i>Олена БОНДАРЕВА</i>).....	363
5.6. Українська персоналістична літературна критика: генега і європейський контекст (<i>Володимир МИКИТЮК</i>)	380
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	394
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.....	421

ВСТУПНЕ СЛОВО

Колективну монографію «Література та історія: антропос-топос-тропос» присвячено 20-річчю кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства у Львівському національному університеті ім. Івана Франка, яка заснована 2001 р.

Відкриття кафедри зафіксувало новий етап літературознавчої підготовки сучасного студента-філолога. Теоретичні проблеми в літературознавстві у Львівському університеті почали розглядати ще з часу заснування філологічних кафедр: кафедра польської філології (1826), кафедра словесності руської (1848). З початку роботи цих кафедр теоретичні питання літературознавства стали одними з основних.

У XIX ст. у Львівському університеті пріоритетним було вивчення мов, зокрема слов'янських. Відомо, що в головному університеті Австрійської, а згодом (1967) Австро-Угорської імперії вивчення літературознавчих дисциплін залишалися на маргінесі. У 50-х р. XIX ст. новообраний професор кафедри славістики Віденського університету Франц Міклошич «займався тільки граматикою і зовсім занедбував історію літератури, може навіть не вірячи в існування чогось такого, щоби можна назвати історією слов'янської літератури, а бачачи тільки цілої півкопи дрібних слов'янських літератур»¹.

Значним внеском у теоретичне осмислення проблем теорії літератури та компаративістики були праці видатного українського письменника та літературознавця Івана Франка. Особливо активізувалася його увага до проблем теорії літератури в час підготовки вченого до викладання літератури

¹ Франко І. Поступ славістики на Віденському університеті // Франко І. Збір. творів : у 50 т. Т. 31. С. 8.

у Львівському університеті. Свідченням зацікавленості І. Франка до проблем теорії літератури: та методології літературознавства є його ґрунтовні розвідки «План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви»; «Задачі і метод історії літератури»; «Метод і задача історії літератури».

В Університеті працювали видатні вчені в галузі історії, теорії та компаративістики: К. Студинський, О. Колесса, М. Возняк, а в міжвоєнний період (1918–1939) – видатні польські вчені-теоретики літератури – Стефанія Скварчинська, автор тритомної праці «Теорія літератури» та один із найвидатніших творців філологічної теорії у літературознавстві Роман Інгарден.

Теоретичні напрацювання львівських університетських учених-літературознавців підрадянського періоду цілком вкладалися у літературознавчий дискурс підсоветської науки про літературу. Низка теоретичних питань літературознавства, зокрема теорії літературних жанрів, обґрунтовано в працях О. Чичеріна, І. Денисюка.

Новий етап у вивченні теоретичних проблем літератури та компаративістики розпочався в період незалежності України. Заснована в 2001 р. кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства дала новий імпульс теоретичних та компаративістичних досліджень. За 20 років її існування сформувався колектив учених (4 доктори та 5 кандидатів наук), які роблять значний внесок у розвиток літературознавчої науки в Україні. Вчені кафедри видали низку монографій, збірників статей, провели ряд міжнародних та всеукраїнських конференцій, які мають широкий резонанс серед літературознавчої громадськості України і Європи.

Кафедра працює над вивченням і популяризацією нових досягнень сучасної літературознавчої науки. Її члени значну увагу приділяють вивченню теоретичних досягнень українських літературознавців XIX–XX ст. (О. Потебня, І. Франко, М. Сумцов, О. Білецький, Л. Білецький, М. Зеров, Д. Чижевський, М. Гнатишак, Ю. Шерех-Шевельов, І. Дзюба, Д. Наливайко, М. Ільницький та ін.).

У рамках виконання держбюджетної теми «Українська материкова та діаспорна література: тексти і контексти» проведено Міжнародну конференцію «Література та історія: антропос–топос–тропос» (2021), у межах якої обговорювалася потреба координації

зусиль учених-літературознавців та істориків над дослідженням актуальних проблем сучасної гуманітаристики.

Пропонована колективна монографія ґрунтується на оприлюднених на конференції дослідженнях, відзначається внутрішньою єдністю: заявлені в ній проблеми теорії літератури та порівняльного літературознавства присвячено аналізу проблематики літературних текстів XIX–XXI ст., поетики мистецьких полотен, жанрово-композиційної структури, образної специфіки художньої літератури та інших видів мистецтва. Кожна з цих проблем актуалізується крізь призму людинознавчого аналізу літературного твору (антропос), його зв'язку з ландшафтним середовищем (топос) та часопросторовими зв'язками (тропос). Представлені в монографії ідеї чітко постулюють міждисциплінарний характер сучасної гуманітаристики.

У згрупованому в п'яти розділах матеріалі висвітлено наскрізні наукові проблеми, що вивчає сучасна літературознавча та історична наука. У першому розділі монографії окреслено сучасне трактування історичної пам'яті та травматичного досвіду минулого в літературі (Микола Ільницький, Людмила Тарнашинська, Світлана Маценко, Ірина Терехова, Ольга Шостак). Другий розділ присвячено аналізу ландшафтів пам'яті та способам їх самоідентифікації у літературі та мистецтві (Василь Івашків, Михайло Гнатюк, Тимофій Гаврилів, Алла Татаренко, Михайло Сокульський). У третьому «Транзитні простори літератури та пошуки національної ідентичності» вміщено студії Миколи Крупача, Володимира Працьовитого, Людмили Даниленко, Дмитра Решетнікова, Тараса Лучука.

Інтермедіальні зв'язки топосів–тропосів–антропосів як частини міжмистецьких просторів культури досліджено в четвертому розділі монографії (Леся Генералюк, Світлана Земляна, Мар'яна Челецька). Також у цьому розділі вміщені розвідки, присвячені аналізу поетики художніх текстів (студії Валерія Корнійчука, Романа Крохмального, Миколи Легкого, Василя Будного).

«Література як культурна біографія: особисте, колективне, національне» – тематика п'ятого розділу рецензованої монографії (Олена Галета, Алла Швець, Олена Бондарева, Мар'яна Гірняк, Оксана Левицька).

Важливі літературознавчі проблеми, порушені авторами колективної монографії, базовані на текстах українського

ВСТУПНЕ СЛОВО

та Європейського письменства, накреслюють перспективи подальших наукових досліджень. Питання теорії літератури та компаративістики, інтермедіальних студій відображено на сторінках колективної монографії «Література та історія: антропос-топос-тропос», яку сьогодні пропонуємо студентам, магістрантам, аспірантам, літературознавцям – усім тим, хто цікавиться проблематикою сучасної гуманітаристики.

Михайло Гнатюк

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ МИНУЛОГО В ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

1.1. Безсмертя як пам'ять поколінь

Порадь мене, мій предку староденний,
Як людський рід продовжити нужденний,
Як доступитись загадок буття?

Микола Зеров «Гільгамеш»

Повість «Брат мій Енкіду» зі збірки «Мій далекий і близький Схід» (2014) не випадкова у творчості відомої сучасної письменниці Галини Пагутяк. Так, перші її твори засвідчили широку шкалу творчої обсервації письменниці в часово-просторових вимірах та прагнення проникнути у світ, де така обсервація безпосередньому пізнанню не піддається. Йдеться про те містичне начало поза межами розумового сприйняття, яке, попри свою недоступність, завжди манило людину в ірреальний світ побіч реального чи в супрязі з ним.

Іван Дзюба, аналізуючи перші книги молоді тоді ще письменниці, виділив белетристично-фантастичний роман «Господар», в якому при зображенні далекого прийдешнього «шукається концентроване вираження сучасних і вічних проблем людства»¹.

Вічні, тобто універсальні, питання, виникають з появою людського суспільства і супроводять його в процесі всього існування – від початку до неминучого кінця. У повісті «Брат мій Енкіду» Галина Пагутяк прагнула окреслити герметичне коло земної людської цивілізації у зворотному напрямку – спершу як спогад про неї, як про минуле, а відтак «повернення» до нього як до першопочатку, до джерела.

Звісно, це дуже умовне, схематичне окреслення, але й дослідник має право окреслювати свої паралелі й меридіани у часовому просторі. У цьому

¹ Дзюба І. Антиутопія чи пересторога? // З криниці літ : у 3 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 510.

разі зосереджено увагу власне на першопочатках цивілізаційної дороги людства, якою вона постає у повісті «Брат мій Енкіду».

Якщо роман «Господар» ґрунтувався на принципі створення картини гіпотетичного майбутнього, то повість «Брат мій Енкіду» базується на історично достовірній основі, з одного боку, та фольклорно-міфологічній – з іншого. Бо хоч імена персонажів – і небожителів, і землян – знайомі читачам з історичних та літературних джерел, це не дає підстав розглядати повість як тип белетристичного, хай навіть ілюзорного сюжету. Хоча сама авторка в передмові та численних поясненнях до тексту докладно розкрила імена усіх богів і земних персонажів.

Щоб не відсилати читача наперед, відразу виокремимо два основні слова, які об'єднують і сюжетні колізії повісті, і її філософію: ріка неповернення і мрія про безсмертя.

Та все ж таки спершу мусили бути певні імпульси, які спонукали авторку взятися за такий складний сюжет. Таким, безперечно, був епос «Про того, хто бачив усе...», студії про стародавній Шумер, його релігію, міфологію, культуру. Але важливе значення мали і праці Івана Франка «Поема про сотворення світу» та «Потопа світу». Письменниця настільки заглибилася у світ легенд і символів того часу, що, навіть проходячи стежками рідного села Уріжу, уявляла себе на стежках стародавнього Урука і не могла звільнитися від уявлень і фантазій, які переслідували її. «І якщо Франка зацікавили відкриття шумерської цивілізації, що в буквальному розумінні постала з праху, – зауважує Галина Пагутяк у «Передньому слові до створення книги “Брат мій Енкіду”, – то нині, знаючи про неї незмірно більше, ми фокусуємо увагу на проблемі, що існувала від початку світу: як подолати суперечність між божественними (космічними?) законами і людськими, що суперечать самій сутності й призначенню людини. Іван Франко, відкривши спадкоємність Біблії щодо шумерської красної писемності, порушив цю проблему для майбутніх поколінь»¹.

Серед символів, які домінують у тексті повісті, оберемо символ води – як джерела життя і як перевезення у країну неповернення, отже, води як антитетичного образу, що уособлює життя і смерть, воду живу і мертву на зразок слов'янської Лади і Марени. Бо ж поява не тільки життя, а й Усесвіту неминуче пов'язані з водною стихією. І. Франко у «Поемі про сотворення світу» з клинописних табличок ассирійського царя Ашшурбаніпала наводить слова про те, що навіть боги були створені:

Коли вгорі не звелося ще небо,
Земля внизу не мала ще імення,
Коли Апсу, найперший, що її сплотив,

¹ Пагутяк Г. Мій близький і далекий Схід. Львів, 2014. С. 15.

І Тіамат, прамати, що зродила їх,
Змішали свої води до купи¹.

Зв'язок початку світу з водою був поширений, мабуть, у міфології багатьох народів, зокрема і в українській. Наведемо для прикладу текст однієї української щедрівки:

Ой, як то було з початку світа,
Ой як не було святої землі,
Ой но на морі павутиноньки.
Ой там братоньки радоньку радять:
– Якби нам, брате, в глибокі води,
Тогди ми, брате, в глибокі води,
Тогди ми, брате, світ обснуємо,
Світ наситимо і наповнимо².

Іван Франко у статті «Потопа світу. Оповідання з Письма Святого» (1883), знайомлячи українських читачів з відкриттям великої клинописної бібліотеки Ашшурбаніпала і розшифруванням змісту табличок, звернув увагу, що вода в них виступає як космічний компонент, елемент світобудови. Так, у вавилонському епосі про Іздубара одинадцятий місяць мав назву «місяць проклятого дощу» або «місяць потопи»³. У цьому місяці «Іздубар, герой поеми, образивши богиню Істар, утратив свого сердечного приятеля Еабані, розболівся і сам вандрує долі рікою Евфратом аж до його устя. Там, в переконанні тодішніх людей, лежав рай земний і тамтуди перенесли боги одного із предків Іздубара, преславного Гасіса-Адру, котрий під час Великої потопи спас був життя своє і своєї родини. Після Потопи перенесли його з жінкою боги до раю земного, щоб тут жив вічно, молодий і безсмертний. Здибавши свого предка, Іздубар розпитує його про його дивні пригоди, і Гасіс-Адра розповідає поперед всього о Великій потопі, котрої сам був свідком»⁴. Вода, як бачимо, пов'язана з мрією про вічне життя.

Сюжетна канва вавилонської поеми про Іздубара споріднена з сюжетом твору «Про того, хто бачив усе («Епос про Гільгамеш»), про який І. Франко не згадує, але який є основою сюжетної конструкції повісті Галини Пагутяк «Брат мій Енкіду». І. Франко підходить до проблеми потопу як учений-історик. Для нього важливо було показати, що повість про потоп у біблійному варіанті Святого Письма не була першою, а відгомонам попередніх варіантів,

¹ Франко І. Поема про сотворення світу // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ, 1982. Т. 35. С. 290.

² Колядки і щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового народу. Київ, 1965. С. 43.

³ Франко І. Потопа світу: оповідання з Письма Святого // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів : у 50 т. Київ, 2008. Т. 53. С. 81.

⁴ Там само. С. 81–82.

Розділ 1. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ МИНУЛОГО В ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

і «протягом многих сот літ відбилась луною у різних народів. [...] Не менше виразний відгомін тої самої повісти знаходиться і в святім письмі індусів, в Ріг-Веді, де праведник, уцілівший від потопа, Вайвасват, уставляє своє судно на вершині Гімалайських гір [...]»¹.

Та шумерський міф про потоп учені вважають найдавнішим серед поширених у країнах Стародавнього Сходу. У кожному боги доручають комусь збудувати великий корабель, у якому має зберегтися сім'я людського роду та рослин і тварин. Імена врятованих неоднакові в різних народів (Іздубар, Зіусудра та інші), але чи не в кожному тема потопа пов'язана з проблемою безсмертя.

У повісті Галини Пагутяк потоп функціонує як ланка зв'язку між основними проблемами – ідеями неповернення і мрією про безсмертя людини. Ці головні поняття розкриваються через вузол взаємин основних персонажів – Гільгамеша, Енкіду та Шамхат. Вони розгортаються у ретроспекції, але без них не могла б бути розкрита філософська сутність повісті.

Отже, повість «Брат мій Енкіду», з цього погляду, може бути потрактована як відгалуження епосу про Гільгамеша, його своєрідне продовження, бо коли розгортається дійство з Шамхат, дійство з Гільгамешем та його другом Енкіду, по суті, закінчується, про їх долю дізнаємося з підрядкових ремарок на сторінках повісті, але цілісність сюжетної конструкції, зв'язку між епосом і повістю очевидна.

З тексту епосу про Гільгамеша ми знаємо, що він на дві третини бог, а на одну людина і не може претендувати на вічне життя. До того ж він друг людини-дикуна Енкіду, якого богиня Яруру створила, щоб злагіднити його буйний норов. Коли ж Енкіду загинув у бойовому поєдинку, Гільгамеш збагнув, що і він має колись померти:

Гільгамеш за Енкіду, своїм другом,
Гірко плаче, біжить у пустелю:
«Чи я не так само помру, як Енкіду?
Туга в утробу мою проникла.
Смерті жахаюсь, біжу в пустелю,
Під владу Утнапішті, сина Убар Туту,
Вирушив я, в путі поспішаю.
Перевалів гірських уночі досягши,
Левів бачив я, і було мені страшно,
Голову підняв і молюсь я Сіну,

¹ Франко І. Потопа світу: оповідання з Письма Святого // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів : у 50 т. Київ, 2008. Т. 53. С. 107.

І до всіх богів молитви посилаю:
“Вбережіть мене, як колись бувало”»¹.

З аккадської переклали
Ігор Дьяконов та Михайло Москаленко.

Плач Гільгамеша за втраченим другом робить твір «Про того, хто бачив усе» однією з вершин поезії Сходу вавилонського періоду. В описі плачу вперше висловлена ідея неминучості смерті і водночас прагнення людини досягти безсмертя.

У повісті Галини Пагутяк «Брат мій Енкіду» розгортається цілком новий сюжет, який однак розвиває той самий мотив країни неповернення, але через жіночу долю – долю храмової блудниці. Гільгамеш і Енкіду, якого вона прилучила до міського життя, залишилися лише в її пам'яті, бо Енкіду загинув, а Гільгамеш, не здобувши «квітки безсмертя» (її вкрала змія, яка відразу ж скинула стару шкіру на молоду) помандрував світом. Врода Шамхат зів'яла, щоб вона не могла залишатися «веселою жінкою» і приваблювати чоловіків.

Але доля приготувала для неї свої випробування. І тут нам доведеться бодай коротко переказати основні сюжетні перипетії. Усе почалося з того, що в жертвну чашу, наповнену медом і пшеницею, влетіла муха і прилипла там. Муха, яка втонула в меді, і Енкіду, ховає у собі якусь таємницю, натякає авторка. Але чим далі розгортається сюжет і з'являються нові колізії, тим виразніше проривається думка про царство Чергаля і Гашінгаля, тобто про країну неповернення і тим виразніше вона пов'язана з Енкіду, який уже опинився там. Для Шамхат загибель мухи така ж таємниця, як і смерть Енкіду. Вона не може збагнути цього розумом. Коли ж її сліпа на ліве око молода служниця опустила з рук глиняний глечик і була за це покарана, Шамхат у хвилину каяття ладна була взяти її з собою, коли вирушить у далеку дорогу неповернення, там вони віднайдуть Енкіду і будуть йому служити, хоча й кажуть, що там небіжчики не впізнають один одного.

Напруга особливо зростає після того, як до Шамхат донеслися чутки, що служниця була дочкою її і Енкіду. Але й тут щось не те, знов якась таємниця. Бо в Шумері, якщо храмова повія народжувала дитину, її забирали від матері і вона згодом ставала слугою у чужих родинах. Тому Шамхат і себе почуває мухою, яка зав'язла в меді, її терзає можлива, хоч і ненавмисна провина. Терзає так, як терзала Енкіду, який, терплячи передсмертні муки, прокляв її за те, що вона з лісового світу привела його в Урук, прилучила до благ шумерського міського життя, привчила пити вино, їсти м'ясо та зазнавати тілесних насолод.

¹ Про того, хто бачив усе... (Епос про Гільгамеша) // На риках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілоу, Палестини. Київ, 1991. С. 131–132.

Попри всі оці нові повороти, здається, усе ж, що перед нами людська історія, трохи незвична через незвичність самого середовища. Але тут розкривається другий план, який зі світу реальності переносить нас у фантастичний світ, де реальне стає умовним, фантастичним...

Тут на Шамхат чекала несподіванка: її викликають на Раду Старійшин, яка засідала у домі, що належав колись Гільгамешу. Один із членів ради так виклав суть справи: «Ми подаруємо тобі нову служницю замість тієї, з більмом на оці. Ми не покараємо тебе за незумисне вбивство, бо ти послала дівчину на край даху, не знаючи, що людина з одним оком бачить лише половину того, що бачить людина з двома очима. Поквапся, Шамхат. Після заходу сонця за тобою прийдуть. Від сьогоднішньої ночі ти прийматимеш усіх чоловіків, котрі тебе побажають. Ти заборгувала місту, дочко. Що буде, коли кожна блудниця носитиме жалобу за коханцем й відмовлятиме служити Інанні»¹: (богиня кохання у шумерській міфології. – М. І). Річ у тім, що з Ніппура прибув пан, який запрошує її в дім Гостей.

Гостювання у пана з Ніппура – наймістичніша частина повісті і водночас ключ до розшифрування таємниці, починаючи з того, що пан цей повернув Шамхат шпильку, яку вкрала у неї ворона. Повернув її з дивним поясненням, що вороні важко було донести її сюди. З іншого боку, гість цей назвав себе богом і просить Шамхат допомогти збагнути в собі людину, бо боги не можуть знати, що таке бути людиною. Боги не знають смерті, але не раз готові втратити своє безсмертя заради кохання (як Демон з однойменної поеми Михайла Лермонтова).

Отже, сюжетні перипетії знову повертають нас до головної проблеми повісті – таємниці смерті та безсмертя. Зустріч і розмова шумерської блудниці з великим ніппурським паном завершилася не лише чудодійним вином, смак якого забула, і коханням, якого давно не зазнавала, а й рішучим його наказом, коли вона склепила повіки: «Викиньте її у ріку, поки не розвиднілося»². Отже, вся історія з паном з Ніппура, а водночас і вся сюжетна колізія сприймаються як суцільна міфологема, заснована на фольклорній світоглядній основі.

Річкові та морські води в шумеро-вавілонській традиції пов'язані з тугою і скорботою. Присутність водної стихії, пов'язана зі скорботою, трапляється у різних народів і в різних формах та ритуалах. Так, трансформувалася «спогад» про потоп, як бачимо це в епосі про Гільгамеша, або згадаймо «перевезення» людини через ріку забуття як ритуальне дійство у давньогрецькій міфології... В українських піснях теж збереглися натяки жертвовно-ритуального «переселення» людини на той світ, зразки якого наводив Олександр Потебня, приміром:

¹ Пагутяк Г. Мій близький і далекий Схід. Львів, 2014. С. 17.

² Там само. С. 51.